

ICOANELE DE LA GRĂMEȘTI

Ioana ENE

Biserica de lemn din Grămești, Vâlcea, cu hramul Adormirea, ctitoria din 1664–1665, a mitropolitului Ștefan, expresie reprezentativă pentru arhitectura din epoca lui Matei Basarab¹, a adăpostit până în deceniul trecut² icoanele împărătești și prăznicarele tâmplei originare.

Icoanele împărătești³ din care în biserică se păstrează trei, au fost executate la comanda mitropolitului, după cum este menționat în inscripția din icoana de hram: „aceste sfinte icoane, dimpreună cu biserica, făcându-le-au mitropolitul Kir Ștefan 7174“ (1666). A patra icoană a fost înlocuită cu o copie neîndemânică, de dată mai recentă, și este dedicată sfântului Grigorie Decapolitul (a cărui importanță locală este dată de prezența moaștelor sale, încă din 1498, la Mănăstirea Bistrița) și lui Mihail, episcopul Sinadelor (ale cărui moaște au fost dăruite Armotei, în 1641–1646). Ea se află într-o colecție particulară din Rm. Vâlcea⁴. Formula consacrată arată că a fost realizată „prin mâna prea umilului Ioan Scutaris 1669“, când Ștefan încetase din viață, dar el este prezent în icoană, îngenuncheat, în partea stângă jos, în veșmânt arhieresc, într-o atitudine similară celei din icoana hramului, din 1658–1659, Duminica tuturor sfinților, de la Râmești, Bălănești, Vâlcea (ctitorită, de asemenea, de Ștefan). În icoana de la Grămești el este numit „Mitropolitul Kir Ștefan“, în timp ce la Râmești titulatura este „Vlădica Ștefan“⁵.

Icoanele prăznicar au fost realizate de zugravul Bogdan, în 1668, noiembrie 1, după cum menționează inscripția, scrisă cu cerneală, pe spatele *Botezului*, din care aflăm și numele primului preot al bisericii, popa Stan⁶.

Dacă zugravul Ioan Scutaris, cunoscut și ca autor al unei serii de prăznicare, în 1669, la Frasin, Dâmbovița⁷, este purtător al unei viziuni artistice familiarizată cu pictura postbizantină, în varianta italo-cretană, Bogdan era, probabil instruit într-un atelier din nordul Moldovei, icoanele lui, demonstrând relații cu arta ambianței „carpatice“ (Slovenia, Ucraina, Bielorusia, sudul Poloniei), apar insolite printre artefactele epocii, situându-se în zona „esteticii de compromis“, între Occident și Orient, între vechi și nou. În limitele acestei atitudini, în care coexistau sursele formale ale barocului, în Țara Românească (desigur și în Moldova), cu elemente de modernitate și deschidere spre dialog, trebuie înțelese și preferințele culturale ale mitropolitului Ștefan, care se orienta către un reviriment ortodox, al cărui model îl găsisse în programul inițiat în Ucraina, sub păstoria lui Petru Movilă⁹.

Curentul „kievo-movilean“ de înnoire spirituală, în centrul căruia se afla figura ilustră a acestui prelat, l-a inspirat pe Ștefan, care într-o epocă, tulburată de dispute și controverse teologice, a dorit să impună mai multă autoritate funcției de conducător al bisericii ortodoxe tradiționale, apărătoare a „dreptei credințe“.

În pronaosul bisericii din Grămești, într-o stare avansată de degradare, portretul său, pictat pe pânză maruflată, îl înfățișează în picioare, oficiind. Este primul portret de acest fel în Țara Românească, înscriindu-se în descendența genului de tradiție „sarmatică“, cu conexiuni îndepărtate, în cea bizantină¹⁰.

Activitatea culturală „tradiționalistă“ în care Mitropolitul Ștefan s-a implicat cu „toată cheltuiala“ a presupus alăturarea izvodului „slovenesc lângă cel grecesc, cu oameni, cărțurari buni și înțelepți“¹¹, între care trebuie să-i menționăm și pe cei doi zugravi de la Grămești, și a fost modelată de climatul de „internaționalism“ artistic al timpului.

În icoanele lui Ioan Scutaris se accentuează hieratismul și imaterialitatea figurilor, care încremenesc în fondul de aur, se exagerează dramatismul gesturilor și se folosește un repertoriu decorativ excesiv de certă influență barocă, remarcabil prin plasticitatea elementelor de drapaj și prin eclerajul subtil.

Din icoana de hram de la Grămești lipsește episodul pedepsirii lui Jefonias, care apare în icoana de același fel de la Frasin.

Ca zugrav itinerant, el a beneficiat de variate surse de inspirație iconografică, între care trebuie amintite gravurile, de mare circulație în epocă. Meșterii locali au preluat din asemenea surse tipuri ale *Maicii Domnului a Patimilor*, caracterizate prin patetismul exprimării, cum este cea realizată de Stoica din Târgoviște, în 1624, la Ruda sau Tealovanie, din prima jumătate a secolului al XVII-lea, descoperită la Bumbuești, tot în județul Vâlcea¹².

Un zugrav din ambianța italo-cretană este și autorul icoanei *Răstignirea*, de la Titireciu, în care sobrietatea reprezentării se asociază cu eleganța reținută a gesturilor de durere ale Mariei și ale lui Ioan¹³.

Desigur că la Grămești, opțiunea selecției modelelor și meșterilor a aparținut ctitorului. Intervenția sa se observă în coexistența inscripțiilor în greacă, slavonă și română în câmpul icoanei, consecință, atât a modei baroce de asociere stilistică¹⁴, cât și a efortului de oficializare a limbii române în cult, la care Mitropolitul Ștefan participă printr-o asiduă politică de traducere și tipărire.

În seria prăznicarelor, într-o ipostază mai puțin obișnuită în iconografia epocii, apare arhanghelul Mihail, în picioare, cu sabia ridicată, cu potir și cu inscripție, care îi conferă rol psihopomp, ca îndrumător și apărător al sufletelor celor morți¹⁵.

Prăznicarele realizate de zugravul Bogdan sunt mărturii ale viziunii artistice, în care se suprapun elementele de limbaj stilistic „internaționalist“, caracteristic pentru lumea ortodoxă din secolul al XVII-lea, o lume în permanentă mișcare și schimbare.

Ele demonstrează că zugravul era familiarizat cu lucrări ale barocului moscovit, stil manifestat, în arhitectură, prin cromatica multicoloră a frizelor de faianță și prin zidăria pictată, dar în icoane, cum sunt cele din „școala Stoganof“, prin aspecte miniaturale, virtuozitatea desenului și dragostea pentru peisaj. Este de remarcat că icoanele moscovite erau considerate în epocă „lucru desăvârșit și frumos“¹⁶ și apar, colportate în diferite moduri, daruri sau schimburi de meșteri etc., în Țara Românească. Așa sunt *Maica Domnului Eleusa*, din colecția *Mănăstirii Dintr-un lemn, Înălțarea*, la biserica din Măldărești, Măciuca, *Maica Domnului și Isus Pantocrator*, provenind de la Cacova¹⁷, sau icoana „de Moscu, ferecată“, menționată în 1675 în inventarul moșiei Băbeni¹⁸.

Influența lor, iconografică și stilistică, este decelabilă în icoane, cum sunt Sf. Serghie și Vah, de la Piatra Gibești¹⁹, sau Vătăsești, Bărbătești. Elemente morfologice, amănunte de plastică arhitectonică, turla în formă de bulb, logii supraetajate, balustrade, timpane cu firide în formă de concă, s-au răspândit în arta ambianței „carpatice“, care se recunosc în prăznicarele de la Grămești prin nevoia continuă de a umple spațiul și prin preocuparea de a obține efecte.

Din icoanele bielorusă²⁰, zugravul Bogdan a preluat scheme compoziționale complicate, cu construcții în prim plan, încercări de rezolvare a planurilor oblice, modalitatea de a decora fațadele prin decorare cu creneluri, baldachine, turnuri, portaluri, toate caligrafiate cu alb; punerea în pagină se inspiră din seriile de gravuri contemporane sau de la sfârșitul secolului al XVI-lea în scopul modernizării monumentelor medievale, dar și din fundalurile scenice ale lui Serlic. Instrucția artistică eclectică este vizibilă în interesul cu care se realizează peisaje bucolice, ca în scena *Nașterii lui Isus*, încercarea de redare a perspectivei aeriene, norii alungiți, convenționali, subliniați cu alb, cromatica strălucitoare, de smalt, conferită de tonurile vii, acide, de contrastele de alb și negru, de lumină și umbră, aduc ecoul din arta flamandă, dar și din surse formale poloneze.

Influența viziunii este aceeași cu cea din fragmentele de tâmplă păstrate la biserica din Bălănești, Râmești, registrul proorocilor, în medalioane, doi câte doi (în total șase medalioane) și crucea Răstignirii, sub care se află portretele amintite (vezi nota 5) și amintește de tipologia tâmplii de la biserica Adormirea din Liov, ctitorie a familiei Movilă din secolul al XVI-lea, refăcută, în 1644, cu ajutorul meșterilor moldoveni ai lui Vasile Lupu. Tipul de ornament

din arhitrava de la Râmești este asemănător tratat în relief puțin înalt, generând o impresie oarecum aspră, prin contraste tăioase de lumină și umbră, la fel ca la biserica amintită, din Liiov.

Navele icoanelor de la Grămești sunt împodobite cu modeste ornamente florale, pictate cu negru, cu șablon; compoziția primește astfel o notă pitorească, o exprimare ușor naivă, pe care o regăsim în icoanele slovace ale timpului²¹.

Zugravul Bogdan este, probabil, autorul a două icoane, *Maica Domnului cu pruncul* și *Deisis*, varianta arhierescă, cu *Maica Domnului încoronată*, care s-au aflat la schitul Păușa, Călimănești, Vâlcea²².

Tipul iconografic, de origine paleologă, a fost întrebuițat în pictura sârbească din secolul al XIV-lea²³, dar și în pictura murală din Țara Românească, în secolul al XVI-lea și în cel de al XVII-lea, în epoca lui Matei Basarab, când apare și în gravura din Îndreptarea legii, Târgoviște, 1652, prefațată de mitropolitul Ștefan.

Prezența temei în icoana de la Păușa trebuie pusă în legătură cu contextul politico-religios al acestei perioade, datarea icoanei situându-se cel mai probabil în jurul acestor ani. Textul de pe evanghelie, inspirat din Ioan 10, 11–14 („eu sunt păstorul cel bun; păstorul cel bun își pune viața pentru oi“) presupune relația dintre puterea laică și cea divină, într-o intervenție conștientă de alegerea sa.

Modalitățile de tratare a pasticii arhitectonice, proporțiile „îndesate“ ale personajelor, realizarea picturală a chipurilor, cromatica arată că zugravul a fost format în zona deja amintită a ambianței „carpatice“; la acea dată, în părțile Vâlcii venind din nordul Moldovei lucra zugravul Bogdan.

Icoanele împărătești și praznicarele din tâmpla bisericii de la Grămești, ctitoria mitropolitului Ștefan, completează, cu informații prețioase tabloul picturii pe lemn de la mijlocul secolului al XVII-lea.

ICONS FROM GRĂMEȘTI (VÂLCEA)

The author proposes the description and the framing of patrimony icons, proceeded at wooden church Grămești (Costești) – Vâlcea, into the present iconographical tendencies.

In the same time, near the proper technology of canonic representations are also called the authors (painters), the influences and the stylistic autochthonous shades.

NOTE

- 1) Biserica de lemn din Grămești prezintă elemente de monumentalitate și de structură care o îndepărtează de soluțiile unei biserici populare de lemn; ea se înscrie programatic în tradiția arhitectonică și în moda de la jumătatea secolului al XVII-lea. vezi și V. Drăghicescu, *Vechea biserică de lemn din Grămeștii Vâlcii*, BCMI, 1970, p. 110–114.
  - 2) Când a avut loc acțiunea de concentrare a valorilor din Patrimoniul Cultural Național.
  - 3) *Maica Domnului Hodighitria, Pantocratorul și Adormirea*, icoane în tempera, panou cu ramă, adăugată, grund alb gros, schiță, proplasmă roșcată, aur, dimensiuni 960×350 cm; sunt lucrate cu multe tonuri intermediare, dar starea de conservare, precară, împiedică o corectă observare; alterarea vernilului s-a produs pe unele porțiuni și s-au încercat refaceri.
  - 4) Colecția Romulus Popescu din Rm. Vâlcea. Ca și în celelalte icoane, unde epigramele sunt în grecește, inscripția zugravului este în greacă, în timp ce inscripțiile de pe filacteria lui Grigorie Decapolitul sunt în slavonă, iar Ștefan este denumit în românește.
  - 5) La Râmești, mitropolitul Ștefan apare și în tâmplă, într-un medalion, sub crucea Răstignirii, lângă domnitorul Mihnea al III-lea. Vezi Radu Crețeanu, Un egumen al Tismanei: Mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei, Mitropolia Olteniei, 1–3, 1977, p. 119–139 și Al. Efremov, Primul peisaj de concepție occidentală în pictura de icoane din Țara Românească, în Rev. Muzeelor și Monumentelor Seria MIA, 1, 1974, p. 69–74.
  - 6) Praznicarele sunt în număr de 12: *Nașterea Maicii Domnului, Intrarea în biserică, Nașterea lui Iisus, Tăierea împrejur, Botezul, Sfinții, trei ierarhi, Întâmpinarea, Buna Vestire, Floriile, Înălțarea, Rusaliile, Schimbarea la față*; se adaugă un praznicar cu Arhanghelul Mihai. Sunt realizate pe panou cu navă, de esență moale, cu grund alb subțire, în tempera grasă. Dimensiunile icoanelor sunt 330×260×30 mm. Erau puternic vernisate.
- În prezent, 11 se găsesc în depozitul de concentrare de la Mănăstirea Cozia, iar *Floriile* se află în colecția Muzeului din Rm. Vâlcea.
- 7) Informație obținută prin bunăvoința colegei Adriana Stroe, istoric de artă, la OFCN Dâmbovița, în 1984.
  - 8) Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, Editura Meridiane, 1987, vol. 1, cap. 3, p. 137–182.
  - 9) P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogilă, archeveque de Kiev, dans les Principautés roumaines, în Mélanges de l'école roumaine en France*, 1926, p. 22–26.
  - 10) Este evident modelul Moveștilor din care s-a inspirat mitropolitul Ștefan (vezi și R. Theodorescu, *op.cit.*, cap. 2, p. 85–104), care alcătuiește Stema mitropoliților Ungrovlahiei, cu simboluri heraldice catolice; tot el este comanditarul icoanei Sfânta Paraschiva, în care apare primul peisaj... (Al. Efremov, *op.cit.*) într-un episod din viața sfinței, cel al debarcării în satul natal din Tracia.
  - 11) Prefața la *Pogribania preoților*, 1650.

- 12) În prezent, icoana se găsește în Palatul Episcopal din Rm. Vâlcea.
- 13) Este, după părerea noastră, o danie, din 1668, a egumentului Hristofor de la Mănăstirea Bistrița, care, la data respectivă se retracează la schitul Titireciu, pe care îl înzestrea. Vezi Veniamin Micle, Mănăstirea Bistrița, 1995, p. 85.
- 14) R. Theodorescu, *op.cit.*, vol. 1, cap. 2, p. 114 și nota 134.
- 15) În traducere aproximativă, inscripția slavonă ar putea fi: „(cui) ajunge i se dăruiește acest pahar“. Este ipostaza în care Arhanghelul cântărește faptele bune și pe cele rele, care apare pe timpanele catedralelor gotice (Bourges, sec. al XV-lea, de ex.) sau în Apocalipsul din 1498 al lui Duréri vezi și gravura în Îndreptarea legii, Târgoviște, 1662.
- 16) Al. Lăpedatu, BCMI, 1912, p. 110–114, *Icoanele lui Barnovschi Vodă*.
- 17) Ambele icoane se află, în prezent, în colecția Muzeului din Rm. Vâlcea. Starea de conservare precară a făcut, cu greutate posibilă descifrarea numelui zugravului, „Alexandru 728... Moldova“.
- 18) V. Drăghiceanu, *Catalogul comisiei monumentelor istorice*, București, 1913.
- 19) În colecția Muzeului din Rm. Vâlcea, icoana cu sfinții Serghie și Vah este contemporană cu icoanele de la Vătăsești, Bărbătești, fiind realizate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, și celelalte icoane sunt databile în secolul al XVII-lea.
- 20) Jivapic Belarusi, XII–XVIII, Minsk, 1980.
- 21) *Historica carpatica, zbornik vychodoslovenskeh o muzea v. Kosiciah*, nr. 5/1974, 7/1976, 8/1977.
- 22) În prezent prima icoană se află în depozitul de la Mănăstirea Cozia, iar a doua în colecția Muzeului din Rm. Vâlcea; a figurat, alături de prăznicarul Floriile, în expoziția De la Matei Basarab la C-tin Brâncoveanu, organizată la București de Muzeul Național de Artă, în 1992.
- 23) V. Lazarev, *Istoria picturii bizantine*, Ed. Meridiane, 1980, vol. 3, p. 67–68 și nota 164.